

АНГЛІЯ НАПЕРЕДОДНІ І ПІД ЧАС БУРЖУАЗНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1603–1660 рр.)

І. ЛЕБЕДЕВА

Київський національний лінгвістичний університет

Англія у першій половині XVII ст. Правління Якова I і Карла I

На початку XVII ст., зі смертю королеви Єлизавети I, закінчилася доба Тюдорів в історії Англії, під час якої відбулися важливі зміни практично у всіх сферах життя королівства. За століття правління династії (1485–1603) зміцніли й почали впливати на економічні та соціальні процеси ранньобуржуазні елементи; середньовічна земельна аристократія, знекровивши себе у Війні Червоної і Білої троянд, почала поступатися місцем новому дворянству, яке сформувалося і значно збагатилось за рахунок секуляризованих і пущених у продаж за часи Реформації церковних земель; на ґрунті спільних економічних інтересів оформився блок молодого буржуазії та дрібнопомісного дворянства (джентрі); у культурі розпочалася доба Відродження.

У політичній сфері також відбулися зрушення, які, втім, стали помітними лише у XVII ст., коли королі наступної династії спробували порушити усталений порядок. Йдеться про зміни у ставленні англійців до королівської влади. Тюдори в силу об'єктивних причин не могли спиратися на титуловане баронство з багатовіковою історією своїх стосунків з короною, а тому шукали і знаходили підтримку у Палаті громад. До неї звертався Генріх VII, залучаючи її на свій бік у боротьбі з баронською опозицією, сконцентрованою у Палаті лордів. Генріх VIII провів через парламент розрив з папою римським і таким чином парламентськими актами оформив Реформацію. Навіть Марія I домогалася згоди парламенту на свій шлюб з Філіпом Іспанським. Отже, впродовж XVI ст. відбувався розвиток політичних традицій королівства, закладених ще у 1215 р. підписанням «Великої хартії вольностей», – необхідність пошуку консенсусу між короною в особі монарха і суспільством, представленим парламентом.

Смерть бездітної Єлизавети Тюдор привела на престол шотландську династію Стюартів, правлячий король якої Яків VI, син страченої Марії Стюарт, вважався спадкоємцем англійської корони. Прихід нової династії порушив традиції, що склалися в англійському суспільстві за попереднє століття. Яків I (1603–1625) і його син Карл I (1625–1649) через своє походження й виховання дотримувалися протилежних поглядів на природу королівської влади, ніж ті, що закріпилися у суспільній свідомості англійців за часи Тюдорів.

Шотландська династія давно і тісно була пов'язана з французькими королями. Монархи обох держав традиційно виступали союзниками у протистоянні з Англійським королівством. Між династами Шотландії та Франції були близькі стосунки, які підкріплювалися родинними зв'язками. Бабусею Якова була представниця відомого французького аристократичного роду Марія де Гіз, а мати, Марія Стюарт, з дитинства виховувалася при французькому дворі і згодом вийшла заміж за дофіна Франциска. Вона навіть встигла у юному віці півтора роки, до смерті свого першого чоловіка, бути королевою Франції.

Шотландські королі, виховані у традиціях французького абсолютизму, щиро вважали, що влада монарха походить від Бога. Відповідно, законом королівства є лише воля монарха, а обов'язком його підданих є виконання королівської волі. Стюарти категорично не сприймали ідею обмеження влади короля, навіть задля пошуку суспільного консенсусу, символом якого в Англійському королівстві була Палата громад. Ці погляди, сформовані на французькому досвіді, були провідними у політиці Якова I і Карла I. Правління перших Стюартів характеризувалося постійними спробами відсторонити Палату громад від впливу на політику і схильністю до одноосібних рішень. Необхідність якогось корегування своєї політики відповідно до інтересів суспільства Стюарти не розуміли і категорично заперечували.

Але французький досвід виявився непридатним для королівства, в якому традиції «Великої харгії вольностей» та парламентаризму мали глибоке коріння. Англійці ще з XIII ст. звикли, що королі радилися з парламентом з різних питань – війни і миру, шлюбної політики тощо. Головне, що цей інститут був потрібний монархам як важливе джерело фінансування їхніх потреб. Парламент санкціонував субсидії королю, коли тому були потрібні додаткові кошти. Для Англії, що пройшла через війни з Уельсом і Шотландією, Столітню війну і Війну Троянд, ця практика на початок XVII ст. була звичною. Більше того, її значимість збільшувалася пропорційно з тим, як економіка країни набувала все більше буржуазного характеру, а традиційні для феодальних часів способи поповнення королівської скарбниці за рахунок васально-сеньйоріальних відносин вичерпувалися. Як наслідок, у суспільстві міцно закріпилася думка, що монарх має погоджувати свою політику з парламентом і не запроваджувати нових податків без його схвалення.

Прихід шотландської династії з її апологією абсолютизму французького зразка порушив рівновагу між короною і парламентом, яка встановилася за доби Тюдорів, і весь час правління перших Стюартів пройшов під знаком боротьби двох інститутів. У політикумі й суспільстві розгорнулися палкі дискусії щодо природних прав англійців, які невдовзі призвели до великих соціальних потрясінь: упродовж століття королівство пережило дві буржуазні революції, що призвели до встановлення конституційної монархії.

Конфлікт між короною і парламентом, характерний для доби Стюартів, наростав поступово, хоча його ознаки виявилися майже одразу після вступу Якова на престол. Уже через рік після його коронації Палата громад звернулася до монарха з протестом проти «скасування найголовніших привілеїв нашої палати (Палати громад – *Л.Л.*), і тим самим прав і вольностей усіх общин Вашої держави Англії, якими ці громади користувалися з незапам'ятних часів своїх предків за шляхетних предків Вашої Величності...» (Апологія Палати громад, 1604 р.). Згодом подібні звернення перетворилися на традиційні. На це Яків зазвичай відповідав, що «коронований король, за законом природи, є батьком своїх підданих», а обов'язок останніх – «коритися королю за обов'язком як наміснику Бога на землі».

Тим не менше, відсутність значних проблем у королівстві на початку XVII ст. стримувала наростання суспільного протесту. Правління першого Стюарта розпочалось у відносно спокійні часи: загрози громадянської війни у країні не існувало, як не було й зовнішньої небезпеки. Франція, позбувшись традиційного союзника Шотландії, обмежила своє втручання в англійські справи. Іспанія, головний суперник Англійського королівства у XVI ст., вступила у стадію занепаду. Характерне для доби Тюдорів релігійне протистояння послабшало. Яків I, хоча й не користувався популярністю серед англійців, в очах суспільства був цілком легітимним.

Крім того, англійський парламент хоча й був важливою інституцією, але від часу свого виникнення у стосунках з королем займав підпорядковану позицію. Практики регулярної роботи станovo-представницької установи не існувало. Монарх скликав парламент лише тоді, коли мав на це потребу, а думка парламентарів не переважала позицію короля, тоді як депутатський імунітет був відсутній. Отже, парламентарі мали всі підстави боятися королівського гніву. Втім, політика Стюартів призведе до того, що за наступне півстоліття співвідношення між короною і парламентом кардинально зміниться й закінчиться 30 січня 1649 р. стратою Карла I за рішенням суду.

Непорозуміння між Яковом і Палатою громад викликали різні питання, які король намагався вирішити у звичний спосіб – нав'язати свою волю. Але це у нього виходило далеко не завжди. Наприклад, у 1604 р. король не зміг домогтися виключення зі складу парламенту одного з депутатів, якого Яків рішуче не хотів бачити у Палаті громад. Але найбільші суперечки між короною і парламентом точилися навколо проблеми оподаткування.

Стюарти, прийшовши з відносно бідної Шотландії, не бажали економити на видатках двору, вважаючи, що його пишність підвищує їхній королівський статус. Скарбниці на це не вистачало, а спроби Якова розширити джерела фінансування за рахунок введення нових податків нашоувхнулися на різку протидію парламенту. Виборні представники графств і міст категорично не погоджувалися з претензіями монарха на право одноосібно встановлювати нові стягнення і у відповідь звинувачували Якова у надмірній розкоші. Обурення підсилювало те, що король, схильний до фаворитизму, наділяв своїх улюбленців значною владою і витрачав на них великі кошти. Зокрема, саме на часи правління Якова припадає початок кар'єри юного і небагатого дворянина Джорджа Вілльєрса, який невдовзі перетворився на другу після короля людину у державі, найкращого товариша принца Карла, могутнього герцога Бекінгема, романтизований образ якого знайомий по роману «Три мушкетера» Александра Дюма.

Такою політикою король остаточно зруйнував стосунки з парламентом. Тим більше що вірний абсолютистським переконанням Яків надавав перевагу безпарламентському правлінню. Загалом за часи його перебування при владі парламент засідав менше місяця кожні півроку, скликався за бажанням короля й розпускався також на його вимогу. Впродовж 1610–1621 рр. парламент взагалі був скликаний лише один раз. Він відмовив королю у коштах, не прийняв жодного рішення і був одразу розпущений (т.зв. «Протухлий парламент» 1614 р.). Наприкінці свого правління Яків двічі скликав парламент (1621, 1624 рр.), але знайти порозуміння державні інституції так і не змогли. Збираючись, парламентарі не поспішали виконувати прохання короля санкціонувати нові субсидії, а одразу розпочинали дискусії щодо історичних прав англійського суспільства, репрезентантом якого вважали Палату громад. Роздратований Яків розпускав черговий парламент.

Шукаючи гроші, король вдавався до традиційних заходів середньовічної монархії. Він звертався до багатих землевласників з вимогою т.зв. «подарунків», запровадив титул баронета, який можна було купити за певну суму, залишив за собою право опіки над малолітніми спадкоємцями та право дозволу на одруження спадкоємців, за що також вимагав гроші. Він продавав монополії, вводив нові митні збори у портах, як свого часу робила Єлизавета. Але на відміну від Тюдорів, які намагалися при цьому не загострювати стосунки з парламентом, робив це демонстративно, підводячи під свої дії фундамент у вигляді власного бачення природи королівської влади. Свої права він обстоював публічно, під час виступів при відкритті сесії або у листуванні з парламентом, наголошуючи, що він – «король старий і досвідчений і не потребує таких уроків», тобто парламентських порад і протестів (відповідь Якова I на петицію парламенту, 1621 р.). Свої права на запровадження нових податків Яків обстоював тим, що додаткові кошти потрібні для управління державою, і лише монарх має визначати, як йому керувати королівством і які для цього потрібні гроші.

Врешті-решт, намагання корони обходитись у фінансовій політиці без парламенту і самостійно шукати нові джерела надходження коштів стали серйозним каталізатором напруги у стосунках між двома державними інституціями. Наслідком цих кроків було те, що Яків нашоувхувався на серйозну протидію парламенту, навіть коли пропонував слушні ідеї. Зокрема, Палата громад не підтримала пропозицію укласти «Великий контракт» між короною і парламентом, який передбачав скасування деяких фінансових прав монарха (права феодалної опіки та ін.) в обмін на зобов'язання з боку парламенту забезпечити короні певний річний прибуток.

Тим не менше, у боротьбі з парламентом Яків вийшов переможцем. Він не дав обмежити королівську владу і заблокував спроби парламентарів втрутитись у управління державою шляхом нав'язування короні своєї волі. Коли Палата громад у 1621 р. висунула вимогу до короля надати їй право обговорювати будь-які проблеми, Яків вирвав відповідну сторінку з книги протоколів, мотивуючи це тим, що вимога Палати громад «може слугувати основою для втручання в майбутньому у більшу частину прав і прерогатив, що належать королю». Після цього Яків розпустив черговий парламент.

Перший Стюарт зміг не допустити загострення конфлікту, забезпечивши своєму сину спокійне наслідування трону. Але країна вже стояла на порозі політичної кризи, оскільки постійна боротьба короля і парламенту суттєво підвищила суспільну вагу останнього, спровокувала Палату громад вийти за межі традиції (схвалення нових податків) і розпочати втручання у сферу внутрішньої політики. Питання співвідношення парламентських прав і королівських прерогатив стало центральним за часів правління Карла I.

Ще однією характерною особливістю правління Стюартів було поступове наростання протистояння у релігійній сфері. Прихід до влади представника шотландської династії, у королівстві якого перемогла пресвітеріанська церква кальвіністського зразка, надихнув англійських пуритан, тобто англійських кальвіністів. Вже під час його подорожі з Шотландії вони звернулися до Якова з «Петицією тисячі», яку він пообіцяв вивчити, а усі питання розв'язати під час зустрічі з її ініціаторами.

Але сам Яків ставився до пресвітеріанської церкви вкрай негативно, добре пам'ятаючи долю своєї матері Марії Стюарт, а великої різниці між англійськими пуританами та шотландськими пресвітеріанами не бачив. У своїй релігійній політиці Яків I підтримував офіційну англіканську церкву, категорично не сприймав ідею незалежності церковних общин і вважав, що ліквідація єпископату підірве владу короля. «Немає єпископа – немає короля», – говорив Яків. Але на початку свого правління він намагався уникнути відкритих релігійних конфліктів.

Виконуючи обіцянку, у 1604 р. Яків ініціював у Гемптон-Корті конференцію з релігійних питань, на якій впродовж двох днів точилися дискусії між англіканськими єпископами а лідерами англійських пуритан. Але сам Яків недовго зберігав толерантність і у розпал дебатів застеріг англійських пуритан від спроб посилатися на приклад шотландських пресвітеріан. Роздрагований король категорично наголосив, що жодних змін його релігійна політика не знає, елізаветинський церковний устрій порушений не буде і послаблень пуритани не отримають. А коли пуритани залишили конференцію, король заявив у відповідь: «Я примушу їх підкоритись або вижену з країни».

Небажання монарха легалізувати пуританство в Англії разом з феодалними методами управління державою, що негативно впливали на ранньобуржуазну англійську економіку, сприяли поширенню у середовищі пуритан еміграційних настроїв. Спочатку англійські протестанти цілими громадами переселялися до кальвіністської Голландії, але там не змогли витримати економічну конкуренцію з місцевими мешканцями. Структура голландської економіки була іншою, з переважанням торгово-ремісничого сектора. Англійські фермери та сільськогосподарські робітники не вписувалися у це промислове суспільство. Таке становище змінило напрям еміграційних потоків з Англійського королівства і сприяло масовому переселенню англійських пуритан до Нового Світу, де вони отримали набагато більше можливостей для свого економічного і релігійного розвитку.

Втім, одну з пропозицій, висунутих пуританами на Гемптон-Кортській конференції, Яків підтримав. Мова йшла про необхідність нової редакції Біблії. Яків з цим погодився та активно взявся за справу. Через два місяці були утворені спеціальні комітети з вчених і богословів, кожний з яких працював над своєю частиною тексту. Чорновий текст перевірявся суміжними комітетами і прискіпливо вивірявся. Яків особисто контролював цю роботу. У 1611 р. «Біблія короля Якова» була надрукована у королівській типографії. Вона коштувала усього 5 шилінгів і швидко завоювала популярність у суспільстві. Крім того, вона вважається чудовою пам'яткою англійської прози завдяки красі мови та точності перекладу, який не переглядався майже триста років.

Католики Англії також швидко розчарувалися у новому королі, який не зрівняв їх у правах з прихожанами англіканської церкви, хоча і ставився до них загалом лояльно. Це, до речі, було характерною рисою і наступних представників династії Стюартів: співчуваючи в душі католикам, вони не могли відкрито прийняти католицизм. Порушення Яковом II цього правила

було однією з причин втрати ним корони і встановлення в Англії конституційної монархії. Але Якова I повністю влаштувала англійська церква з її системою єпископату, зручного і надійного інструменту монархії.

Яків I не застосовував жорстоких репресивних методів проти англійських католиків, але й не легалізував їх. Релігійна політика короля була поміркованою, і це не влаштувало нонконформістські конфесії обох полюсів – і пуритан, і католиків. Останні, як і англійські протестанти, спочатку поклали певні надії на короля нової династії. Але Папа римський Климент VIII категорично заборонив англійським католикам присягати на вірність королю-протестанту, що не могло сприяти пом'якшенню ставлення корони до цієї конфесії. Були запроваджені закони, спрямовані проти католицького нонконформізму, відмова брати участь в англійському богослужінні каралася штрафами.

За правління Якова у суспільстві порушилася певна релігійна рівновага, яку вдалося досягти на кінець правління Єлизавети. Каталізатором вибуху антикатолицьких настроїв стала спроба групи дворян-католиків у 1605 р. організувати замах на життя короля і парламентарів. Планувалося під час відкриття чергової сесії парламенту підірвати Вестмінстерський палац разом з обома палатами та королем, який мав виступати там з тронною промовою. Після цього повинно було розпочатися повстання з метою проголошення королевою дев'ятирічної доньки Якова I принцеси Єлизавети. У такий спосіб радикальні католицькі кола планували повернути Англійське королівство у лоно римської церкви.

Змову було викрито через недотримання конспірації. Одного із заколотників, Гая Фокса, 5 листопада затримали поруч з дідками пороху у підвалі парламенту. Ця подія увійшла в історію Великої Британії як «Пороховий заколот». Він сприяв посиленню релігійного протистояння і погіршенню ставлення з боку суспільства до тих, хто залишився вірним католицькій церкві.

Зовнішня політика Якова відзначалася непослідовністю і не принесла Англії серйозних здобутків на міжнародній арені. У той час коли Європа була поділена на два протилежні табори – католицький і протестантський, Яків намагався бути миротворцем, не брати участь у військових конфліктах на континенті, підтримуючи з обома угрупованнями рівні стосунки.

Відразу ж після коронації Яків вирішив поновити дипломатичні відносини з Іспанією, з якою Англія формально все ще знаходилася у стані війни. У 1604 р. був укладений Лондонський мир і тривала англійсько-іспанська війна закінчилася. Подальші плани короля стосувалися союзу з іспанськими Габсбургами. Король прагнув за допомогою цієї могутньої династії посилити свій вплив на європейську політику та розпочав тривалі перемовини стосовно шлюбу свого сина принца Карла з іспанською інфантою.

Ці плани залишилися нереалізованими. Іспанія висувала все нові й нові вимоги, вимагала все більших поступок, але конфліктувати зі своїми родичами, австрійськими Габсбургами, та йти на тісне зближення з протестантською Англією не поспішала. Молодий Карл разом зі своїм фаворитом герцогом Бекінгемом інкогніто відвідали Мадрид з наміром підштовхнути таким романтичним кроком переговорний процес, але це лише викликало у іспанського двору нерозуміння і роздратування.

Водночас одна з поступок Якова I Іспанії залишилася «чорною плямою» його правління. Йдеться про страту Волтера Рейлі – яскравого представника елизаветинської доби, відомого дослідника, мандрівника, капера, письменника. Заарештований через півроку після смерті старої королеви, Рейлі був звинувачений у державній зраді й засуджений до страти. На прохання численних зацікавлених осіб Яків відклав виконання вироку, і Рейлі наступні 13 років провів у Тауері. У 1616 р. король, спокусившись перспективою отримання американського золота, дозволив Рейлі організувати свою останню експедицію до Нового Світу. Золота не знайшли, а Рейлі не зміг уникнути сутички з іспанцями. Після повернення до Англії сер Волтер Рейлі був страчений на вимогу Мадрида.

Старшу доньку Єлизавету Яків видав заміж за курфюрста Пфальца Фрідріха V, лідера німецьких протестантських країн, що дало останнім підстави сподіватися на підтримку Англії в їхній боротьбі з Габсбургами. Початок Тридцятилітньої війни (1618–1648) поставив Якова перед нелегким вибором. Фрідріх прийняв корону Чехії й став на чолі антигабсбургської коаліції. У відповідь Іспанія окупувала його рідний Пфальц. Втративши спадкові володіння, Фрідріх з дружиною був змушений емігрувати до Гааги. За недовге правління його прозвали «однозимовим королем». Яків спробував допомогти зятеві шляхом мирних переговорів, розраховуючи на зацікавленість іспанського короля у союзі з Англією (шлюбні перемовини ще тривали), але на збройний конфлікт з Іспанією не наважився. Зрозуміло, що вмовлення повернути Пфальц Фрідріху на Філіпа III Іспанського не вплинули.

Така політика викликала роздратування у суспільстві. Англія була найбільшою протестантською країною, а підтримка інших протестантських правителів у їхній боротьбі з Контрреформацією вже перетворилася на традицію англійської зовнішньої політики. Крім того, за доби Тюдорів в англійському суспільстві міцно закріпилося ставлення до Іспанії як до головного ворога своєї країни.

Наприкінці правління Якова, коли спроба укласти шлюбний союз з Іспанією провалилася, англійська зовнішня політика різко змінила свій напрям. Під впливом аргументів ображеного принца Карла і Бекінгема, а також розраховуючи отримати значні субсидії від парламенту, Яків погодився на участь у війні з Іспанією, щоб допомогти повернути Фрідріху та Єлизаветі їхні володіння. У 1624 р. був скликаний парламент, і він з ентузіазмом підтримав королівські наміри і надав відповідну субсидію. Але експедиція, що мала на меті відбити у іспанців Пфальц, закінчилася для англійського війська поразкою. Наступного року Карл одружився з французькою принцесою, католичкою Генрієттою-Марією, й політика держави знову змінилась. Одразу після смерті Якова новий король Карл I зробив спробу надіслати англійську ескадру на допомогу Франції в облозі гугенотської фортеці Ла-Рошель, що викликало різку критику в парламенті й суспільстві. Експедиція закінчилася провалом, англійські моряки відмовилися воювати проти французьких протестантів.

Таким чином, англійська зовнішня політика з початку правління Якова Стюарта різко змінила свій напрям: від боротьби з Іспанією – головною конкуренткою на трансатлантичних шляхах – до пошуків союзу з нею. Це сприяло падінню авторитета корони в очах суспільства і провокувало дискусії у парламенті навколо визначення королівських прерогатив.

Одним із наслідків змін, які сталися під час правління Стюартів у внутрішній і зовнішній політиці королівства, була активізація колонізаційних процесів. Нові території у Північній Америці були відкриті англійськими мореплавцями ще за Тюдорів, але тривала боротьба з Іспанією не давала можливості англійському уряду безпосередньо зайнятися проблемою освоєння нових земель та налагодження з ними торгівлі.

Укладення англійсько-іспанського миру сприяло поширенню в англійському суспільстві ідеї колонізації північноамериканських земель. Ці настрої були характерними передусім для економічно активної частини суспільства, зокрема для купецтва, яке сподівалося за рахунок вільної торгівлі з колоніями відшкодувати свої збитки від зменшення її обсягів з європейськими країнами, що брали участь у релігійних війнах. Уряд, у свою чергу, очікував на суттєве зростання митних зборів, які йшли на королівські потреби в умовах конфронтації з парламентом.

У XVII ст. на зміну спробам сміливців-одинаків домогтися успіху (як це робили Френсіс Дрейк, Джон Гокінс, Мартін Фробішер, той же Волтер Рейлі та ін.) приходять новий метод організації й фінансування експедицій – за допомогою утворення акціонерних товариств. У 1606 р. королівською грамотою було дозволено створення Вірджинської компанії. Наступного року перша група англійців оселилася на узбережжі Чесапійської затоки, у Джеймстауні. Коли з'ясувалося, що найбільші прибутки дає вирощування тютюну, справи колонії поступово налагодилися.

З іншими настроями перетинали Атлантику англійці-пуритани, що бажали позбутися економічних обмежень та релігійних переслідувань, які чинила їм влада. Найбільш відомим прикладом англійської колонізації Північної Америки та долучення нового континенту до європейської цивілізації була подорож корабля «Мейфлауер», на якому з англійського Плімута у вересні 1620 р. вирушили понад 100 осіб. Склад мандрівників був різним, серед майбутніх колоністів були як шукачі релігійної свободи, так і ті, хто просто сподівався на краще життя. Тому під час плавання вони домовилися про спосіб співіснування. Колоністи склали угоду, в якій виклали погоджені принципи організації майбутнього поселення. Свої підписи під документом поставила 41 особа. Після подолання Атлантичного океану вони заснували на узбережжі мису Код нове місто Плімут. Так була створена Нова Англія.

Загострення стосунків між наступним королем Карлом I і пуританською спільнотою призвело до зростання інтересу до досвіду плімутської колонії з боку нових бажаних емігрувати з країни. У 1629–1630 рр. група пуритан, до якої входили у тому числі й дворяни, заснувала колонію Массачусетс і місто Бостон. У ході організації життя нової колонії вони використали ті ж самі принципи представницького управління, що діяли в Англії до того, як були порушені королем. Дещо пізніше, у 1635–1636 рр., група колоністів з Массачусетсу, шукаючи нових земель, переселилася у долину річки Коннектикут. Вони утворили народний уряд, який утримували власним коштом, і навіть проголосили свою конституцію – «Фундаментальний закон». Тоді ж Роджер Вільямс, учений з Кембриджа, шукаючи дійсної віротерпимості, заснував колонію Род-Айленд, де запровадив повне відділення церкви від світської влади.

Майже всі ці колонії діяли автономно від англійського уряду, хоча про формальне відокремлення мова у той час ще не йшла, оскільки це загрожувало захопленням їхніх земель і поселень французькими колоністами, які вже освоїлися в Канаді. На 1640 р. у Північній Америці було засновано п'ять колоній, населення яких становило 26 тис. осіб. Усі вони, крім Вірджинії, знаходилися у протестантській Новій Англії. Згодом за підтримки уряду Карла I було засновано католицьку колонію Меріленд, названу на честь дружини короля, королеви Генрієти-Марії.

Таким чином, англійські переселенці прямували в Америку в пошуках порятунку від абсолютистських тенденцій, які були домінуючими в Англії у першій половині XVII ст. Вони намагалися позбутися дріб'язкової регламентації в економічній сфері та незаконних платежів на користь корони, прагнули домогтися віротерпимості, поваги до власних релігійних поглядів, конфесійної свободи. Свої спільноти у Новому Світі вони будували на ідеях громадянських свобод, рівності прав, релігійної толерантності, які неможливо було реалізувати в Англії. У британських колоніях Північної Америки закладалися принципи демократії, що через декілька століть перетворяться на світову політичну тенденцію.

Колонізаційна політика Англії у XVII ст. не обмежувалася лише заснуванням колоній на східному узбережжі Північної Америки. Інший напрям британської колонізаційної політики був спрямований на Вест-Індію: були захоплені Бермуди (1613), Сент-Кіттс (1624), Барбадос (1627) та Невіс (1628). У цій колонії мешкало декілька тисяч осіб, а основою її господарської діяльності було виробництво цукру. Така політика мала велике значення для розвитку метрополії, іноді навіть впливаючи на структуру її економіки. Наприклад, пожвавлення трансатлантичної торгівлі надало нові можливості портам західного узбережжя, зокрема Брістолю.

Правління Якова I відзначилося також активізацією колонізаційних процесів у напрямі Ірландії. Англійські й шотландські протестантські родини активно заселяли Ольстер, звідки витіснялись ірландці-католики. Ця політика принесла певні успіхи: район навколо Дубліна (Пейл) знаходився під англійською юрисдикцією, а на іншій території Ірландії продовжували жити католики. На середину XVII ст. між місцевою католицькою громадою та англо-шотландською протестантською спільнотою склалися напружені стосунки, які призвели до відкритого конфлікту напередодні Англійської революції.

Смерть Якова I у 1625 р. порушила хиткий баланс між короною і парламентом, який за його життя не переріс у відкритий конфлікт. Яків не користувався любов'ю і повагою англійців і сам розумів це. «Наймудріший дурень у християнському світі» – так характеризував його французький король Генріх IV, маючи на увазі схильність Якова до дискусій і резонерства. Розходження у поглядах між королем і парламентом мали прояв у словесних суперечках та обміні посланнями з висловленням власних аргументів. Але, незважаючи на власні погляди на природу королівської влади, Яків так і не наважився на відкрите протистояння з Палатою громад.

Карл I дотримувався тих самих поглядів на королівські прерогативи, що і його батько, але не був схильний до компромісів. Він був молодим, амбітним, самовпевненим, але мудрості та дипломатичного хисту йому бракувало, а будь-яка критика викликала у нього гнів. Якщо Яків, хоча і неохоче, але все ж йшов на поступки, не загострюючи ще більше й так вкрай напружені стосунки з Палатою громад, то Карл, переконаний у власній правоті, наполягав на беззастережному виконанні своєї королівської волі. У стосунках з парламентом він займав тверду позицію, вимагаючи від нього повного підпорядкування. Тому наступні два десятиріччя його правління перетворилися на шлях, що вів до революції. За правління Карла I протистояння між короною і парламентом набуло відкритого і непримиримого характеру.

Ця напруга виявилася відразу ж після коронації. Недовіра парламентарів до Карла була настільки великою, що вони дозволили стягати митні збори на користь корони впродовж усього одного року, хоча зазвичай такий дозвіл давався на весь час правління монарха. А сума, яку на прохання короля Палата громад виділила для продовження війни з Іспанією, була такою незначною, що Карл сприйняв її як образу.

Іншим каменем спотикання у стосунках між Калом і парламентом була особа герцога Бекінгема, радника і близького друга молодого короля. Він викликав у англійців загальну ненависть через зухвалу поведінку та вплив, який мав на Якова і Карла. Бекінгем небезпідставно вважався винним у невдалій зовнішній політиці королівства, зокрема у провалі англійської експедиції до Ла-Рошелі; його звинувачували у некомпетентності, зловживаннях, корумпованості.

У Палати громад діяльність Бекінгема викликала загальне обурення, депутати настійливо вимагали від Карла демісії фаворита. Один із лідерів опозиції Джон Еліот висунув обґрунтування вимоги імпичменту, яке Палата громад використала для обстоювання власної позиції: оскільки в Англії не було ніякої можливості притягти до відповідальності за невдалу політику самого короля, то єдиним засобом суспільства протидіяти такому становищу стало наполягання на відповідальності посадовців, які виконують королівські розпорядження. У відповідь Карл розпустив свій перший парламент.

Отже, вже на початку свого правління Карл опинився перед тими самими проблемами, які переслідували батька. Але тепер парламент вже не стільки шукав компромісів, скільки боровся за збереження своїх прав. На прохання Карла виділити кошти Палата громад зазвичай відповідала вимогою підтвердити вірність традиціям і не збирати податки без парламентського дозволу. Парламентарів дратувало, що видатки двору фінансувалися за рахунок незаконних, на їхню думку, поборів.

Карл був більше, ніж батько, схильний до пишності і розкоші двору, які розглядав як обов'язковий супровід його монаршого статусу. Він не був схильний до обмежень у цій сфері, а тому постійно відчував нестачу коштів. Не отримавши вогування нових податків з боку депутатів, король продовжував стягати мито без парламентського дозволу, а також вдався до примусової позики, яка викликала величезне обурення серед його підданих. І хоча на тих, хто відмовлявся її сплачувати, очікував арешт, зібрати необхідні кошти королівська влада не змогла. Карл знову опинився перед необхідністю скликати парламент. Під час виборів роялістськи налаштовані кандидати програли опозиційним силам.

Новий парламент 1628 р. розпочав свою роботу з того самого питання, на якому зупинився попередній, – обстоювання своїх виняткових прерогатив на запровадження нових податків. Парламентарі розробили документ, який отримав назву «Петиція про права». У декларації перераховувалися всі порушені королівською владою закони Англії, які забороняли примусове оподаткування, а головне, наголошувалося на тому, що неможливо відправляти людину до в'язниці без рішення суду. Так парламент відреагував на практику арештів за наказом короля тих, хто відмовлявся сплачувати примусову позику. П'ятеро заарештованих звернулись з цього приводу до суду, але той прийняв сторону короля. Це викликало обурення англійського суспільства. Карл, не маючи іншої можливості отримати фінансування, був змушений підписати «Петицію про права», водночас отримавши задоволення королівських юристів, що це жодним чином не вплине на обмеження його прерогатив.

Напруга у стосунках з парламентом досягла свого апогею на початку 1629 р., коли зібралася нова сесія. За декілька місяців до її відкриття від руки офіцера-пуританина Фелтона загинув герцог Бекінгем, і Палата громад не бажала приховувати своїх радісних настроїв з цього приводу. Сесія розпочалася з гострої критики внутрішньої та зовнішньої політики корони. Крім того, у парламенті виникло явище, яке до того не було відоме Англії, – парламентська опозиція королю. Її лідерами були Джон Еліот, Джон Пім і Джон Гемпден.

Одночасно визначилася ще одна тенденція, що супроводжувала подальшу боротьбу Карла I з представницьким органом, – і внутрішню, і зовнішню політику парламентарі розглядали під кутом зору релігійного протистояння (до речі, подібна ситуація була характерна і для Англії доби Реставрації). У парламенті склалася стійка пуританська більшість, яка ставила у провину короні капітуляцію Ла-Рошелі, невдалу експедицію до іспанського Кадісу, а також підозрювала короля у серйозних поступках Франції, що були зроблені ним під час укладання шлюбу і вели до втручання католицької держави у внутрішні справи Англії.

Викликала роздратування і церковна політика Карла I, зокрема підтримка діяльності архієпископа Кентерберійського Вільяма Лода з реформування англійської церкви. Архієпископ зробив спробу уніфікувати ритуальний бік служби з метою запобігання пуританським впливам на неї. Наприклад, одне з нововведень стосувалося підвищеного місця для священика, щоб той під час служби знаходився над парафіянами. Крім того, Лод зобов'язав єпископів карати тих парафіян, які не дотримувалися його приписів. Він відсторонив пуританське духовництво від богослужінь. Такі нововведення зачіпали інтереси як англійської, так і пуританської спільнот. Самого ж Карла підозрювали у симпатіях до католицької церкви не тільки через шлюб з французькою принцесою, але й через лояльне ставлення до католиків у своєму оточенні. В Англії, де добре пам'ятали католицьку реакцію часів Марії Кривавої, «Пороховий заколот», діяльність Лода сприйняли як приховану реставрацію «папістських порядків», а своє невдоволення поширювали не лише на архієпископа, але й на короля.

Те, що боротьба з абсолютистськими тенденціями відбувалася під релігійними гаслами, було загалом характерною рисою для суспільства XVII ст. У свідомості англійців протистояння з католицькими державами ототожнювалося з боротьбою проти католицизму. Англійських католиків і тих, хто їм симпатизував, вважали внутрішніми ворогами королівства. Така ж ситуація спостерігалася й в інших державах, які в XVI–XVII ст. ставали на шлях боротьби з монархією та абсолютизмом. Зокрема, такі тенденції мали прояв під час Нідерландської революції та в Україні в часи Хмельниччини.

Палата громад була виразником настроїв молодого англійської буржуазії та джентрі. Протистояння абсолютизму для них – це була боротьба за вільну економічну діяльність. Серед депутатів визріла ідея розробки ще одного документа, в якому викривалися б усі беззаконня корони – т.зв. «Ремонстрації». У відповідь розлючений Карл розпустив парламент. Але і це не зупинило депутатів. Після оголошення про закриття сесії, силоміць утримуючи

спікера у його кріслі й забарикадувавши двері (щоб не увійшов королівський пристав, який міг забрати спікерський жезл, що зазвичай слугувало закінченням засідання), парламентарі таки ухвалили «Ремонстрацію» і лише після цього залишили Вестмінстерський палац. У цьому документі було проголошено ворогом королівства кожного, хто буде запроваджувати церковні нововведення, збирати податки, не санкціоновані парламентом, а також тих, хто добровільно буде користися цим незаконним розпорядженням.

Особисте, безпарламентське правління Карла тривало 11 років (1629–1640). У цей час Англія не вела виснажливих війн на континенті, а отже, королю загалом вистачало тих фінансів, які він міг зібрати в державі, не вдаючись до парламентських субсидій. Європейські країни були втягнуті у виснажливу Тридцятилітню війну (1618–1648), що потребувало від них значних фінансових витрат. В Англії, що не брала участі у війні, торгівля з континентальними країнами приносила суттєве збільшення митних зборів, які йшли на утримання корони.

Крім того, Карл вдавався до таких поборів, про які англійці давно вже забули. Він вимагав, щоб дворяни купували лицарське звання, причому за відмову накладався штраф; крім того, відновив практику стягнення штрафів за порушення кордонів королівських лісів. Було поновлено продаж монополій, від якого потерпало передусім міське населення, а «корабельний податок», який традиційно накладався на міста узбережжя (йшов на спорудження кораблів для захисту від піратів), був поширений на внутрішні райони Англії. За ініціативою архієпископа Лода було запроваджено штрафування тих, хто не відвідував церкву. Карл забрав до своєї скарбниці навіть гроші купців лондонського Сіті, які звикли зберігати вільні кошти на Монетному дворі у Тауері (відтоді лондонські фінансисти почали віддавати власні гроші на зберігання до ювелірів).

Королівські юристи відшукували все нові джерела фінансування потреб двору. До незгідних застосовувалися репресивні заходи. Так, Джон Гемпден, майбутній лідер парламентської опозиції, демонстративно відмовився сплачувати «корабельний податок» і зазнав через це судового переслідування. Хоча такі побори і були незаконними в очах англійців, але майданчик для висловлення свого протесту з розпуском парламенту суспільство втратило, а інших можливостей для донесення власної думки до короля в Англії XVII ст. не існувало. Ця ситуація, а також сприятлива зовнішня економічна кон'юнктура дали Карлу можливість ціле десятиріччя не скликати парламент. На особисті потреби короля грошей вистачало, а фінансування інших державних інституцій було значно скорочене, видатки і надходження були збалансовані. На середину 1630-х рр. Карл почував себе досить впевнено, тим більше що організованої опозиції з розпуском парламенту він позбувся.

У 1637 р. ця стабільність була зруйнована спробою Лода запровадити англіканську церкву в Шотландії й зробити англійський молитовник обов'язковим для місцевих пресвітеріан. За цими діями приховувався намір міцніше прив'язати Шотландію до Англії, підпорядкувавши її не лише у церковних справах, але й у політичній сфері. Аналогічні проекти Лод пропонував ще Якову I, але той відмовився, зазначивши, що архієпископ «не знає впертості шотландців».

Як і передбачав колись старий король, політика Лода викликала величезне обурення шотландців. Вони відмовлялися проводити богослужіння за новими правилами, іноді вдаючись навіть до насильницьких дій. Карлу не вистачило далекоглядності відступити і тим самим припинити цей конфлікт у зародку. Навпаки, він підтримував провокаційну політику архієпископа, намагаючись запровадити в обох країнах однакові порядки. У відповідь шотландські пресвітеріани вирішили боротись за «чистоту своєї віри» і з цією метою у 1638 р. відновили Національний Ковенант («Союз з Богом»), який був утворений ще за часів боротьби з Марією Стюарт.

Ці події викликали величезне національне піднесення. По всій Шотландії їздили дворяни і збирали підписи під документом. На Генеральній асамблеї шотландської церкви у Глазго

(1638) було вирішено скасувати єпископат та протистояти церковним нововведенням. На практиці це означало відмову виконувати королівські укази. Цього Карл стерпіти не міг, і обидві сторони розпочали підготовку до військових дій. Але Шотландія на тлі загального ентузіазму зробила це швидко, а у Карла не було коштів спорядити велику армію. Невдовзі стало цілком зрозуміло, що війна з Шотландією загрожує Карлу перспективою взагалі позбутися її корони. У червні 1639 р. поблизу міста Бервік-на-Твіді англійський король був змушений підписати «Бервікське умиротворення» (перемир'я).

Отже, перші сутички між англійцями і шотландцями під час «Єпископських війн» 1639–1640 рр. наочно продемонстрували слабкість Карла I Стюарта зокрема і особливості становища англійських монархів взагалі. Королі в Англії могли більш-менш спокійно правити у мирний час, але будь-які форс-мажорні обставини змушували їх звертатися до парламенту. Так сталося і з Карлом I – перший же збройний конфлікт змусив його скликати парламент, без згоди якого він не міг зібрати кошти на ведення війни.

У квітні 1640 р. Карл I скликав парламент, який в історії Англії залишився як «Короткий» – через те, що він проіснував лише три тижні й був розпущений. Король не збирався йти на поступки і розраховував на піднесення патріотичних почуттів у країні, що могло дати Палаті громад швидко вогувати військові субсидії. Але король не очікував, що депутати розпочнуть свою діяльність з того, на чому закінчили роботу в 1629 р. Відклавши питання про субсидії, вони передусім почали вимагати підтвердження з боку корони усіх вольностей і прав громад. Парламентарі не довіряли Карлу і не виключали, що після ліквідації шотландської проблеми король здатний без вагань повернути зброю проти парламенту. Зміцнювати позиції Карла Палата громад не бажала. Роздратований король розпустив парламент.

Шотландські ковенантери тим часом вдалися до подальшого тиску на короля. Низку рішень, ухвалених парламентом в Единбурзі, було спрямовано на послаблення його влади (про відповідальність Таємної ради перед парламентом та ін.). У 1640 р. шотландські війська вступили на територію Англії і захопили Ньюкасл. Невдовзі північні регіони були захоплені шотландцями. Карл опинився у складному становищі. Шотландія на очах перетворювалася на незалежну державу з власним урядом, схильним до ведення самостійної політики. Його підлеглисть королю ставала все більше формальною.

У самій Англії поразка короля спровокувала посилення опозиційних настроїв, які охопили різні суспільні групи. Так, лондонські підмайстри здійснили напад на архієпископа Лоу. Опозиційні настрої мали прояв й у Палаті лордів: пери відмовили Карлу в його проханні надати кошти і порекомендували зібрати Палату громад. Навіть від власної дружини король отримав таку саму пораду.

Принижений Карл був змушений знову оголосити вибори. Початок роботи нового складу представницького органу, що увійшов в історію під назвою «Довгого парламенту» (1640–1653), розпочав важливий період у британській історії – Англія опинилася на порозі революції. Причини, які призвели до початку відкритої боротьби короля з власним народом, в якій він зазнав поразки, склалися з цілого комплексу проблем.

У непримиренне протиріччя увійшли погляди Стюартів на природу королівської влади, що тяжіли до абсолютизму, з англійськими традиціями, що змушували монархів радитися зі своїм народом. Причому завдяки обережним діям Тюдорів парламент, хоча і мав певну політичну вагу, але залишався на другорядних позиціях, тоді як боротьба з ним Стюартів сприяла підвищенню значення представницького органу у суспільному житті. Англійській парламент виявився саме тією інституцією, що завадила встановленню в країні класичної абсолютистської монархії.

Інші причини революції знаходилися в економічній площині. В Англії вже склався й зміцнився прошарок людей, налаштованих на ведення економічної діяльності на буржуазних засадах. Джентрі й купецтво передусім вимагало від держави ліквідації будь-яких обмежень,

привілеїв, регламентації та інших дій, які блокували приватну ініціативу. Натомість корона вдавалася до практики продажу монополій, збільшення митних платежів тощо, тобто до феодалних обмежень. У боротьбі за свої права значна частина суспільства (купецтво, фінансисти, джентрі, йомени) почала висувати претензії й на політичну владу.

Незадоволення політикою влади поширювалось і на релігійні проблеми, при цьому за ними приховувалися політичні та економічні суперечності. Пуритани склали більшість у парламенті, тоді як серед аристократії, що монополізувала політичну владу в державі, більшість належала до англіканської церкви. Влада не змогла ліквідувати антагонізм між офіційною церквою та пуританами, а також не зрозуміла суспільної ваги останніх.

Протистояння у релігійній сфері виявилось також у сфері зовнішньої політики королівства. Англійське суспільство звикло вважати її головною метою підтримку табору протестантських країн Європи і боротьбу з католицькими і вважало, що Яків I і Карл I занедбали цю справу. Натомість тісні стосунки з Іспанією та Францією, що їх дотримувалися Стюарти, розглядали як зраду англійських інтересів.

Таким чином, ранньобуржуазне англійське суспільство, представлене парламентом, і корона в особі Карла I Стюарта практично зі всіх принципових питань перебувало у непримиренних протиріччях, які не змогли вирішити шляхом компромісу і консенсусу. Переплетіння цих причин призвело до початку Англійської революції 1640–1660 рр.

Англійська буржуазна революція 1640–1660 рр.

Період з 1640 р. до 1660 р. увійшов в історію під назвою Англійської буржуазної революції. За ці два десятиріччя Англія пройшла через дві громадянські війни (1642–1646, 1648–1649), добу індепендентської республіки (1649–1653) і добу протекторату Олівера Кромвеля (1653–1658). Характер революції – буржуазний, оскільки в ході боротьби короля та парламенту вирішувалися завдання очищення політичного поля та економіки від феодалних пережитків, а рушійними силами боротьби з абсолютистськими намірами короля були прошарки суспільства, що активно втягувалися у ринкові відносини. Початком революції було відкриття сесії «Довгого парламенту».

Розмежування сил у суспільстві було не на користь короля. Карла підтримувала передусім феодална земельна аристократія, зацікавлена у збереженні феодалних привілеїв, які й забезпечувала королівська влада, а також орендарі, залежні від своїх лендлордів. Прихильне ставлення до короля зберігали північні та західні графства і Уельс. На боці парламенту виступили джентрі, йомени, купецтво, численні прошарки міського населення, що представляли економічно розвинуті південні та східні регіони Англії, морські порти, великі міста. Було дуже важливо, що парламент підтримали мешканці Лондона, і це позначилося на подальшому перебігу подій.

Політичне та економічне протистояння прикривалося релігійними гаслами, що загалом було характерним явищем у XVII ст.: роялістські сили переважно належали до офіційної англіканської церкви, католики також були на боці короля. Опозицію короні очолювали пуритани (англійські кальвіністи). Під час розгортання революційних подій за прихильниками короля закріпилася назва «кавалерів», їх опонентів називали «круглоголовими» (через характерну коротку зачіску, яка була притаманна пуританам).

Але, хоча у літературі прибічників парламенту звикли ототожнювати з пуританами, це швидше характеризує політичні погляди певної частини населення, ніж його релігійну приналежність. Взагалі, поділ між таборами за релігійними поглядами був досить умовним і не відображав усієї складності ситуації в Англії XVII ст. Деякі міста залишалися вірними королю, а Плімут, навпаки, був єдиним вірним парламенту містом на загалом роялістськи налаштованому заході країни. Дії парламенту підтримувала також частина аристократії.

Політичні пристрасті іноді поділяли на протилежні табори не лише соціальні групи чи географічні регіони, а навіть окремі родини. Так, одним з найцінніших джерел вивчення подій Англійської революції та загалом Англії XVII ст. є «Мемуари родини Верні» – багате листування однієї з сімей сільських джентльменів із графства Бекінгемшир, представників земельної аристократії середньої руки. З листів, які писали один одному батько і чотири його сини, можна простежити, як революційні події розколювали заможні та «добродесні» родини. Так, сер Едмонд Верні та його старший син Ральф брали участь у роботі «Короткого» і «Довгого» парламентів, але підтримали різні табори. Якщо батько і три молодші сини перейшли на бік короля, то Ральф підтримав парламент.

Перші два роки конфлікту, що передували запеклій громадянській війні, протистояння не виходило за межі суперечок між двома державними інституціями. Звернувшись до парламенту з вимогою покрити дефіцит бюджету і забезпечити воєнні видатки, Карл не очікував, що йому буде протистояти інституція, яка сама вже була здатна диктувати умови. За правління перших Стюартів парламентарі отримали великий досвід протиборства з короною, вже викристалізувалася парламентська опозиція, очолювана Джоном Пімом і Джоном Гемпденом. Крім того, громади чудово розуміли безнадійну ситуацію, в якій опинився король. Депутати привезли зі своїх графств і міст велику кількість скарг на зловживання королівських посадовців. Кожного дня до парламентарів зверталися з клопотаннями англійці. Було утворено 40 комісій, що розпочали розгляд цих звернень.

Першими кроками «Довгого парламенту» були спроби відновити «традиційні порядки», тобто ті, що склалися за часи Тюдорів і були порушені Стюартами. Був ухвалений «Трирічний акт», який вимагав скликати парламент щонайменше раз на три роки. Карл був змушений його підписати. Тим самим було покладено край системі особистого правління. Були вжиті заходи щодо виправлення ситуації у галузі фіскальної політики: скасовано «корабельний податок», відновлена практика запровадження нових податків або штрафів тільки через вотовування парламентом.

Ситуація різко змінилася після того, як парламент довідався про те, що Карл, йдучи на поступки, одночасно виношував плани захоплення Лондона за допомогою військ з метою розправи з непокірною інституцією. У відповідь Палата громад вдалася до реформ, спрямованих на обмеження королівської влади. Спеціальним біллем було ухвалено, що діючий парламент може бути розпущений лише за його власною згодою.

Таким чином, під час загострення конфлікту з королем «Довгий парламент» фактично ліквідував або взяв під свій контроль усі установи, за допомогою яких Карл здійснював своє особисте правління: суди Зоряної палати та Високої комісії були скасовані, чітко визначена юрисдикція Таємної ради, призначення до якої тепер повинні були здійснюватися за згодою парламенту, а її рішення підлягали контролю з боку представницького органу. Найодіозніші королівські посадовці зазнали переслідувань: радник короля граф Страффорд був страчений вже у травні 1641 р., архієпископ Лод ув'язнений і пізніше також страчений (1645), державний секретар і лорд-хранитель королівської печатки емігрували.

Карл був змушений підписувати рішення парламенту, одночасно шукаючи вихід із становища, в якому опинився. Присутність у королівстві шотландської армії обмежувала короля, й він спрямував свої зусилля на укладення перемир'я з північним сусідом. Карл відвідав Единбург, де відкрив сесію місцевого парламенту, погодився майже на всі вимоги шотландців і навіть відвідав пресвітеріанське богослужіння. Ця активність не принесла йому великої популярності серед шотландців, але викликала підозри англійського парламенту.

Загостренню ситуації в країні сприяло католицьке повстання в Ірландії (1641), де Страффорд декілька років обіймав посаду лорда-лейтенанта. Незадоволення роками жорсткого правління королівського намісника, економічним тиском з боку протестантських землевласників вилилось

у бунт, спрямований передусім проти англійсько-шотландських поселенців. Ірландські католики діяли з небаченою жорстокістю, фізично винищуючи протестантське населення, руйнуючи їхні церкви, спалюючи богослужбові книжки. Під час повстання загинуло близько 3 тисяч осіб, що становило майже 20% від усієї кількості протестантів. Звістки з Ірландії викликали в Англії величезне обурення, тим більше що повсталі католики посилалися на підтримку Карла. Англією поширювалися чутки про те, що король уклав угоду з ірландськими католиками та Іспанією, щоб спільно з ними розпочати бойові дії проти протестантських громад Англії та Шотландії.

У Карла не було іншого виходу, як знову звернутися до парламенту з проханням про військову субсидію для приборкання ірландського повстання. Контроль за армією – це була нова проблема у стосунках короля і парламенту. У Палаті громад розгорнулися палкі дискусії щодо прихованих намірів короля. Парламентарі не були впевнені у тому, що, отримавши такий потужний інструмент, як військо, Карл не застосує його проти власного народу. Адже король відмовив громадам у проханні забезпечити їх охороною, запрягнувши захищати парламент у разі потреби.

Під час голосування з'ясувалося, що Палата громад вже не є такою одностайною, як раніше. Хоча розходження між поміркованими силами та радикально налаштованою пуританською опозицією мали місце від самого початку конфлікту, але безкомпромісність останньої у боротьбі з королем сприяла збільшенню кількості депутатів, які вже не приховували свої роялістські симпатії. Змінилися настрої й Палати лордів. На початку роботи «Довгого парламенту» в її складі було багато опозиційно налаштованих осіб, які критично ставилися до політики Карла, але тепер Палата лордів під час обговорення гострих питань все частіше переходила на бік короля. Особливо яскраво протиріччя виявилися в релігійних питаннях, зокрема під час обговорення «Білля про єпископат» авторства Джона Піма та Олівера Кромвеля, який передбачав ліквідацію цього інституту. І хоча розгляд цього питання було перенесено, ліквідації розколу у парламенті не відбулося.

Помірковані сили у країні були налякані радикалізмом, з яким пуритани відстоювали власну позицію. Англійське суспільство загалом не було готовим до відкритого громадянського конфлікту. Незадоволені особистим правлінням Карла англійці бажали повернути єлизаветинські порядки, прагнули посилити значення парламенту як установи, що висловлює думку підданих королю, та виступали проти довільного оподаткування й системи монополій. Але водночас вони були проти диктатури парламенту. І якщо боротьба за політичні права на початку конфлікту об'єднувала Палату громад і позитивно сприймалася суспільством, то безкомпромісність пуританських лідерів, їх бажання нав'язати свої погляди, особливо у конфесійній сфері, відштовхнули від них помірковану частину суспільства. Тим більше що пуританське населення становило в Англії меншість.

Ірландське питання виявилось каталізатором розмежування радикальної й поміркованої частин парламенту. Свідченням зміни симпатій у Палаті громад було голосування за «Велику Ремонстрацію» – документ, який був розроблений за ініціативи лідера пуританської опозиції Піма (1641). У ньому були перераховані всі зловживання Карла за час його особистого правління, а також ті, до яких може вдатись король у подальшому. Серед інших пропозицій документ містив пункт, у якому пропонувалося передати контроль за армією до парламенту. Пуританське крило Палати громад не вірило, що парламент буде у безпеці, якщо не обмежити прерогативи короля.

«Велика Ремонстрація» була ухвалена з перевагою всього в 11 голосів. Хоча ще рік тому роялістськи налаштовані депутати склали менше третини парламентарів. Опозиція запропонувала опублікувати «Велику Ремонстрацію» без передачі її на обговорення Палати лордів, що лише загострило суперечки. Гостроту ситуації посилювало те, що публікація документу без згоди іншої палати – це було безпосереднє звернення парламенту до народу.

Подальше загострення спровокував сам Карл, який не полишав спроб приборкати неслухняний парламент. Він вирішив використати протиріччя серед депутатів на свою користь. Порушуючи традиції королівства, забувши свої попередні обіцянки захищати парламентарів, нехтуючи суспільними настроями, 4 січня 1642 р. король разом з декількома сотнями своїх прибічників особисто з'явився на засідання Палати громад, маючи намір заарештувати п'ятьох лідерів опозиції – ініціаторів прийняття «Великої Ремонстрації». Він розраховував, що позбавлений лідерів парламент швидко капітулює перед короною. Однак цей випадок лише поглибив протистояння. Попереджені заздалегідь, Пім, Гемпден, Голліз, Гейзелрігт, Струд сховались у лондонському Сіті, яке під час революції послідовно підтримувало дії Палати громад. Роздратований і принижений Карл не мав важелів, щоб виправити ситуацію або обернути її на свою користь. Коли він залишав Вестмінстерський палац, його супроводжували обурені вигуки депутатів. Усі накази видати парламентських лідерів були проігноровані, й Карл втратив контроль над столицею. Більше того, через декілька днів опальні парламентарі, що їх переслідував король, повернулися відкрито і з тріумфом до зали засідань.

Такий прояв непокори був не лише ударом по королівській гідності Карла. Він його налякав. Щоб не знаходитись у столиці під час відвертих протестів з боку власних підданих, Карл напередодні залишив Лондон і переїхав на північ країни, де розпочав мобілізацію прибічників. Декілька місяців обидві сторони намагалися схилити ситуацію на свій бік. Палата громад ухвалила білл, яким виключила єпископів з Палати лордів. 1 червня 1642 р. парламент прийняв «Дев'ятнадцять пропозицій», за допомогою яких фактично пропонував королю передати йому контроль над державними справами, армією та церквою.

Карл був категорично проти того, щоб від нього, за його ж висловом, залишилася лише «тінь короля». Радикалізм парламентарів сприяв згуртуванню роялістських сил, на що розраховував король. Але спроба взяти під свій контроль арсенал, який зберігався у Гуллі, виявилася невдалою: губернатор міста Джон Готам зачинив перед Карлом браму. На знак протесту проти підтримки цього вчинку з боку парламенту роялісти залишили Вестмінстерський палац і приєдналися до Карла. 22 серпня 1642 р. над дахом королівського замку у Ноттінгемі замайорів королівський штандарт, що означало офіційне проголошення війни.

Напряга у стосунках призвела до того, що обидві сторони розпочали створення власних армій. На початку протистояння сили обох сторін були приблизно рівними, але Карлу не вистачало фінансових та інших ресурсів. Королева залишила Англію й відпливла з коштовностями до Голландії, де на отримані за них гроші придбала зброю та найняла офіцерів. Але серед роялістськи налаштованого дворянства були й ті, хто вже мав досвід континентальних війн. Командував королівськими силами у перші роки війни талановитий воєначальник, племінник Карла принц Руперт Рейнський.

У перших зіткненнях парламентських і роялістських військ лише невпевненість Карла, який досі не брав участь у війнах, завадила йому отримати впевнену перемогу. Він розпочав рух на Лондон і 23 жовтня 1642 р. завдав поразки парламентським військам у першому ж зіткненні поблизу Еджгіллу у Ворикширі (де, до речі, й загинув згадуваний сер Едмонд Верні). Але розвинути успіх він не зміг і залишився зимувати в Оксфорді, за 50 миль від столиці. Наступного року під його контроль перейшли західні графства. Принц Руперт захопив друге місто королівства – Брістоль. Флот, який там знаходився, перейшов на бік Карла. Перемир'я з ірландськими повстанцями дозволило королю збільшити свої війська за рахунок частин, які були виведені з острова. Наприкінці 1643 р. Карл контролював значну територію королівства і мав усі підстави сподіватися на перемогу.

Парламент, у свою чергу, створював армію з ополченців і найманців. В її лавах відчувалася гостра нестача досвідчених офіцерів. Перші з'єднання були набрані заможними депутатами парламенту за власний кошт, зазвичай вони й очолювали ці загони. Збройними силами

парламенту командував граф Ессекс. Але його діям не вистачало рішучості. Перші накази парламенту вимагали від Ессекса лише «врятувати короля від поганих радників» і повернути його до столиці, а у разі потреби застосувати силу. Жодна зі сторін, прагнучи перемоги, не ставила собі за мету остаточну ліквідацію опонента. Кожен прагнув лише домінувати у політичній системі королівства. Як згодом характеризував ситуацію Олівер Кромвель, парламентські воєначальники «боялися перемагати», розраховуючи, що у кінцевому рахунку сторони домовляться й король повернеться до столиці.

Парламент, збираючи кошти для створення армії, був змушений вдаватися до тих самих заходів, за що свого часу засуджував короля, – до збільшення податків та примусових позик. Перша з них, за якою Палата громад звернулася до лондонського Сіті, не викликала великих заперечень у столичних багатіїв. Деякі жінки навіть віддавали свої обручки на загальну справу. Але з часом все частіше англійці почали відмовлятися від сплати податків, які вважали незаконними.

Перші успіхи короля сприяли посиленню в суспільстві роялістських настроїв. Палата лордів звернулася до Палати громад з рішучою вимогою негайно розпочати переговори з королем. Деякі пери, втративши віру в перемогу парламенту, виїхали до Оксфорду, у ставку Карла. Про зміни у суспільних симпатіях промовисто свідчить намір перейти на бік короля того самого губернатора Гулля Готама, який півтора роки тому не дозволив Карлу увійти до міста. Втім, цим планам завадили самі мешканці, що зберегли вірність «круглоголовим».

Примиренські погляди поширювалися й серед депутатів Палати громад. Визнані лідери опозиції – «старі парламентарі», що багато років очолювали боротьбу з короною, – поступово сходили з історичної сцени: у 1643 р. Джон Гемпден загинув у бою, а Джон Пім був смертельно хворий і помер наприкінці року. Початок 1644 р., на перший погляд, свідчив про неминучість перемоги Карла. Поступово відновлюючи втрачені позиції, він скликав власний контрпарламент з тих, хто вийшов або був виключений із складу лондонського. На заклик короля 22 січня 1644 р. в Оксфорді зібралося 83 пери та 175 депутатів нижньої палати.

Але лондонський парламент мав переваги, які виявилися з часом. Передусім він збирав податки, а тому мав у своєму розпорядженні необхідні кошти. Палата громад спиралася на підтримку значної частини населення, в тому числі фанатично налаштованих пуритан. Її підтримав англійський флот, який патрулював узбережжя. Крім того, спроба Карла залучити на свій бік ірландських католиків сприяла падінню його репутації серед поміркованих англійських протестантів. На заклик Піма тисячі протестантських проповідників роз'яснювали парафіянам небезпеку, яку їм несе така політика короля.

Останньою значною справою Джона Піма була ініціатива підписання 25 вересня 1643 р. «Урочистої Ліги і Ковенанту» з шотландцями. Англійський парламент пообіцяв провести релігійну реформу з метою зближення церков в обох королівствах. Шотландці розцінили це як намір ліквідувати єпископат і у відповідь погодилися надати військову допомогу (при цьому парламент мав щомісячно сплачувати шотландським воякам певну суму). У січні 1644 р. більш ніж 20-тисячне шотландське військо перейшло Твід, увійшло на територію Англії й почало похід північними графствами. Воно допомогло парламентській армії на чолі з Томасом Ферфаксом та Олівером Кромвелем 2 липня 1644 р. завдати поразку роялістам при Марстон-Мурі поблизу Йорку. Після цієї поразки Карл втратив свою північну армію та контроль над північними графствами, але здаватися не збирався. Таким чином, розрахунки парламенту, що для капітуляції короля вистачить однієї перемоги, не справдилися. Переговори, які тривали у січні 1645 р. в Оксфорді, закінчилися безрезультатно: компроміс з принципових питань (контроль за збройними силами, існування єпископату) виявився неможливим.

Поступово баланс сил у протистоянні короля й парламенту змістився у бік останнього. Цьому сприяла військова реформа, до якої вдалися громади. У цей час замість «старих парламентарів»

на перший план як у військових, так і у політичних питаннях висувається до того маловідомий депутат від Кембриджа, сквайр Олівер Кромвель, військовий талант якого яскраво виявився під час Марстон-Мурської битви. Палкий пуританин, він власним коштом організував кавалерійський загін з добровольців – представників різних протестантських конфесій. На його шире переконання, перемогти дворян-роялістів з їхнім поняттям лицарської гідності можна було лише за допомогою релігійного ентузіазму. Кромвель визнавав свободу совісті за усіма, окрім католиків та прибічників єпископальної церкви. «Обираючи людей собі для служби, – писав Кромвель, – держава не звертає уваги на їхню думку. Для неї достатньо, якщо люди згоджуються вірно служити їй». Завдяки важким залізним обладункам, а також своїм військовим і моральним якостям вояки кромвелівського підрозділу були прозвані «залізнобокими».

Кромвель неодноразово гостро критикував командування парламентських сил за безініціативність та відсутність прагнення до перемоги, пропонував припинити практику, коли збройні загопи очолювалися парламентарями. Після Марстон-Мурської перемоги на початку 1645 р. він наполіг на тому, щоб громади розпочали створювати професійні збройні сили, т.зв. «Армію нового зразка». Вона формувалася на тих самих засадах, що й кромвелівська кавалерія «залізнобоких». В армійських формуваннях могли брати участь усі бажаючі без огляду на їхні переконання, соціальний статус чи конфесійну приналежність, а командирами підрозділів призначалися ті, хто мав до цього хист та інші необхідні якості.

Впродовж зими 1644–1645 рр. була сформована нова 22-тисячна армія. За наполяганням Кромвеля був прийнятий «Акт про самозречення», за яким депутати парламенту залишили військові посади (і який не стосувався самого Кромвеля). Очолив «Армію нового зразка» генерал Томас Ферфакс, а Кромвель очолив кавалерію. З початком формування нових загонів вояки вчасно отримували платню, що робило військову службу досить привабливою не лише для безробітних.

Внаслідок такої політики до лав «Армії нового зразка» потрапила велика кількість як пуритан, так і представників інших радикальних протестантських течій. Особливістю кальвіністської ідеології, різновидом якої був пуританізм, було вчення про те, що доля людини є наперед визначена Богом, а отже, саме він керує діями людини. Тому цих людей (як, до речі, й самого Олівера Кромвеля) відрізняла залізна дисципліна та фанатична віра у свою справу. Їм не були притаманні конформізм, сумніви чи невпевненість у обраному шляху.

Своє перше випробування «Армія нового зразка» пройшла 14 червня 1645 р. під час вирішальної битви першої громадянської війни при Незбі. Завдяки рішучим і дисциплінованим діям кавалерії та швидкій реакції Кромвеля парламентські сили отримали переконливу перемогу. Невдовзі «кавалери» втратили Брістоль та інші міста. У руки парламенту потрапили документи, що свідчили про спроби короля укласти союз з ірландськими католиками та отримати від них військову допомогу. Цю інформацію парламент оприлюднив.

Карл більше не міг відновити свої сили і у травні наступного року вирішив здатись шотландцям у Ноттінгемширі. Знаючи про серйозні розходження між союзниками, він розраховував на те, що шотландські співвітчизники захистять його від англійських підданих і допоможуть повернути королівство. Але досить швидко Карл зрозумів, що його вважають не гостем, а полоненим. Обидві сторони – і парламент, і шотландці – намагалися домогтися від Карла серйозних поступок, щоб потім мати можливість тиснути один на одного. Король сподівався використати на свою користь протиріччя між союзниками. Врешті-решт шотландці передали Карла парламенту за 400 тис. фунтів «відшкодування».

Капітуляцією Карла закінчилася перша громадянська війна (1642–1646), і більшість поміркованих парламентарів подальшу боротьбу вважали непотрібною. Республіканські настрої загалом не були характерними для англійського суспільства XVII ст. Навпаки, у ньому домінували консервативні настрої. Представники провідної суспільної верстви – джентрі –

були у своїй переважній більшості монархістами та парафіянами англійської церкви, які лише прагнули обмежити королівське свавілля. Політичні та економічні перетворення, що розпочалися у країні під впливом дії нових законів, цілком їх влаштували.

У парламенті також більшість депутатів прагнула досягти домовленості з королем. «Довгий парламент» добре розумів, що навіть після поразки Карл I Стюарт залишається монархом. Отже, необхідно відшукати такі запобіжники, що змогли б забезпечити й надалі баланс відносин між королем і парламентом за домінування останнього. Тим більше що Англія вже добре знала характер Карла I, а отже, на його слово щодо дотримання ним традицій і навіть законів не сподівалася. Більшість в обох палатах вирішила домовлятися з королем, на що розраховував і він сам. Парламент запропонував Карлу передати палатам контроль над армією на 20 років, ліквідувати єпископат та люстрацію серед роялістів, які брали участь у війні (йшлося про заборону для них обіймати цивільні та військові посади).

Але король не розумів серйозності свого становища і категорично не сприймав поразку як остаточний наслідок протистояння. Він обрав тактику ведення переговорів «з усіма проти усіх»: з поміркованими силами парламенту (пресвітеріанами) проти радикальної його частини (індепендентів) і навпаки; з усім парламентом проти шотландців, а з шотландцями плелися інтриги проти англійських підданих. Карл, за його власними словами, «не втрачав надії змусити пресвітеріан або індепендентів приєднатися до мене заради знищення одне одного, тоді я знову буду королем». Врешті-решт така тактика виявилася очевидною, і король остаточно втратив довіру і в парламенті, й у суспільстві. Водночас його відмова йти на компроміс була поразкою для поміркованого крила парламенту.

У політикумі знову змінилося співвідношення між різними таборами. З одного боку, результат громадянської війни цілком влаштував помірковану частину англійського парламенту, яка виражала інтереси джентрі, купців, фінансистів. Після військових перемог була ухвалена низка законів, які санкціонували великий перерозподіл земельної власності в інтересах джентрі. По всій країні відбувалися ревізії майна корони та її «кавалерів», а вилучені землі дісталися тим, хто підтримував парламент. Безперечно, роялісти (деліквенти, як їх тоді називали, тобто «злочинці») намагалися за будь-яку ціну зберегти власність і перекупити свої ж землі через підставних осіб. Як наслідок, під час цих процесів змінювався характер земельної власності: на місце феодалної, тобто умовної, приходила приватна власність. Закономірно, що парламентарі, які отримали зиск від перемоги над королем, а також їхні кредитори не бажали поглиблення протистояння, а лише прагнули зберегти статус-кво. Крім того, перемога парламенту означала також остаточну поразку в Англії прокатолицьких сил. Отже загроза реставрації католицизму вже не турбувала суспільство.

З іншого боку, у Палаті громад почали набирати вагу сили, що виступали з набагато радикальнішими ідеями. Їх почали називати індепендентами на відміну від загалом поміркованих пресвітеріан. Поява цих двох груп була наслідком розколу у середовищі пуритан. Вони різнилися поглядами на систему організації церкви в державі: пресвітеріани вважали за потрібне замість єпископату створити орган для управління церквою на виборних засадах (з пресвітерів, обраних окремими громадами); індепенденти відкидали саму ідею будь-якого єдиного управління, контролю над богослужінням і виступали за незалежність окремих релігійних громад. Але й у парламенті, й у суспільстві назви «індепендент» і «пресвітеріанин» вийшли за межі суто релігійних суперечок і набули політичного забарвлення, перетворилися на маркери груп населення зі спільними політичними поглядами.

Значна частина індепендентів потрапила до парламенту завдяки довиборам на місця тих депутатів, які підтримали короля й перейшли до роялістського табору. Але більшості індепендентська група у Палаті громад не становила. Натомість велика маса індепендентів була сконцентрована в «Армії нового зразка», що було можливим завдяки новим принципам

набору добровольців, запропонованим Кромвелем. Переважна більшість тих, хто записався до її лав, йшли воювати не за гроші, а за ідеї, а тому розглядали себе скоріше як воїнів Бога і Божої справи, аніж як солдат парламенту. Дрібні фермери та ремісники могли самі себе забезпечити матеріально, що, до речі, вони й робили останній рік, коли парламент перестав фінансувати військо.

Воїнами «Армії нового зразка» керувала передусім ідея релігійної свободи та віротерпимості, а також фанатична впевненість у правильності обраного шляху та у свою високу місію. Серед солдатів та нижчого офіцераства були представники різних сект, але найбільшого поширення набув суспільний рух левелерів (від англ. *level* – «зрівнювати»), які пропонували радикальну програму політичних, соціальних та релігійних перетворень. Вони виступали за ліквідацію монархії та Палати лордів, соціальну рівність усіх членів суспільства, необмежену релігійну свободу та віротерпимість, загальне виборче права для чоловіків, інші громадянські свободи. Підсумки громадянської війни для них не означали перемогу, оскільки парламент не мав наміру йти назустріч радикальним дисидентам-сектантам.

Загалом частка радикалів в англійському консервативному суспільстві була незначною, але ідеї левелерів знайшли відгук серед солдатів. Оскільки у королівстві не було жодної іншої сили, здатної гідно протистояти «Армії нового зразка», контроль над нею надавав тим чи іншим лідерам політичної ваги. Таким чином, армія, створена для боротьби зі збройними силами роялістів, сама поступово перетворилася на активного гравця на політичному полі.

Політизація армії серйозно налякала помірковане крило парламенту. Щоб позбутися тиску з боку радикально налаштованих солдатів та офіцерів, Палата громад вирішила розпустити армію, а потім спокійно закінчити переговори з королем. Адже помірковані парламентарі більше воювати не збиралися. На їхню думку, після закінчення громадянської війни потреба утримувати військо відпала, а демобілізація надала б можливість зекономити значні кошти, що парламент заборгував солдатам майже за рік.

У відповідь армія виступила як організована сила, озброєна політичними вимогами. Була розпущена Рада офіцерів і замість неї створена Рада армії, до якої кожен полк делегував своїх представників (т.зв. «агітаторів» або «агентів»). Серед «агітаторів» значну частку становили левелери. Був складений документ «Глави пропозицій», в якому викладалися погляди на майбутній устрій королівства, до речі, досить помірковані – влада короля має бути відновлена, Палата лордів має право вето на рішення Палати громад тощо.

Армія категорично відмовилася виконувати наказ про розпуск, а для демонстрації серйозності своїх намірів розпочала повільний марш на Лондон. Солдати вимагали від парламенту гарантій від переслідувань їх після війни за дії, вчинені під час збройного конфлікту, а також ліквідації боргу по платні. Незадовго перед цим кавалерійський загін взяв під варту короля, який досі знаходився під охороною парламентських сил. Депутати-індепенденти, побоюючись за своє життя, залишили Лондон і переїхали у ставку. «Довгий парламент» відкинув пропозиції, сформульовані армією. У відповідь «Армія нового зразка» увійшла до Лондона та відновила попередній склад обох палат.

Командування армії в особі Олівера Кромвеля, його зятя Генрі Айртона та Томаса Ферфакса не належало до індепендентського крила. За своїми поглядами вони не були радикалами, але обставини змусили їх проводити гнучку політичну лінію. З одного боку, їх не влаштувала позиція парламенту, який, переймаючись власними інтересами, спрямовував основні зусилля на закріплення результатів перерозподілу власності у королівстві. З іншого, незаперечний авторитет і поміркована позиція генералітету певною мірою врівноважували радикалізм солдатів.

Ці події сприяли зростанню ролі Олівера Кромвеля. Він показав себе не лише талановитим військовим командиром, але й гнучким політиком. Під його контролем перебував король, і це надавало певної ваги особі Кромвеля. Його розрахунок будувався на тому, що, отримавши

підтримку Карла, а також контролюючи армію, він змусить парламент пристати на його пропозиції. Щоб примусити парламент зважати на його погляди, Кромвель у вирішальний момент перейшов на бік армії, що значно зміцнило її позиції у політичному протистоянні.

Водночас, попри звинувачення з боку поміркованої частини Палати громад у радикалізації настроїв в армії, Кромвель, навпаки, намагався не дати можливість радикалам впливати на армійські справи. Це яскраво проявилось наприкінці жовтня – на початку листопада 1648 р. під час «Конференції у Патні», передмісті Лондона, де знаходився штаб армії. Під час дебатів, які розгорнулися між армійською верхівкою та нижчим офіцерством щодо майбутнього державного устрою, левелери оприлюднили свою програму «Народна угода», центральним пунктом якої була ідея поширення виборчого права на всіх осіб чоловічої статі. Кромвель брав участь у цих дебатах, обстоюючи ідею виборчого права лише для землевласників. А через кілька днів взагалі припинив дебати під приводом загрози загальній справі, спровокованій втечею 11 листопада короля з-під варті.

Втеча Карла довела, що розрахунки Кромвеля не справдилися: король не відчував великої небезпеки для своєї особи і не полишив тактики зволікання та інтриг. Певною мірою його надихало те, що радикалізація та політизація збройних сил налякали помірковану частину суспільства. Підживлювало монархічні настрої також погіршення економічної ситуації внаслідок воєнних дій і необхідність сплачувати податок на утримання парламентської армії. Король намагався використати протистояння у парламенті на свою користь, обіцяючи обом таборам свою підтримку, одночасно вів переговори з шотландцями і готував роялістське повстання. У листопаді 1647 р. Карл самовільно залишив Гемптон-Корт, де його утримували, перебрався на острів Вайт і підписав з шотландцями таємну угоду про військову допомогу в обмін на поступки у релігійній сфері.

Інтриги Карла призвели до початку другої громадянської війни (1648–1649): у декількох віддалених регіонах (Уельсі, Кенті, на Півночі) розпочалися роялістські повстання, а шотландська 20-тисячна армія перейшла кордон. Страх перед «Армією нового зразка» призвів до того, що монархічні настрої мали прояв навіть у парламенті: поміркована пресвітеріанська частина «Довгого парламенту», розраховуючи на те, що Карл вийде переможцем з чергового протистояння, намагалася звести сприятливий фундамент для майбутніх перемовин. Був прийнятий «Закон про переслідування богохульства та ересі», що загрожував прихильникам сектантських церков смертною карою. Палата лордів розпочала дебати з приводу звинувачення Кромвеля у державній зраді, а пресвітеріанське крило Палати громад вдалося до нового раунду переговорів з королем.

Але роялістські виступи не були скоординовані й розпочалися неодноразово, що дало можливість армії ліквідувати їх один за одним. Ферфакс приборкав Кент, Кромвель розгромив повстанців в Уельсі. Закінчилася друга громадянська війна триденною битвою біля Престона, під час якої шотландські війська на чолі з герцогом Гамільтоном були змушені капітулювати. Наприкінці 1648 р. у королівстві не залишилося жодної сили, здатної протистояти кромвелівській армії.

Друга громадянська війна негативно вплинула на настрої солдат, і генералітет почав боятися втратити контроль над армією. Іншого шляху, ніж суд над королем з метою задоволення вимог солдатів і збереження над ними контролю, Кромвель не бачив. Для армійського командування було цілком очевидно, що Карл ніколи не відмовиться від намірів відновити свої позиції, а отже, ситуація у королівстві за його життя не стабілізується. Тим більше що зазнавши невдачі в аванюрі з шотландцями, Карл планував відновити свою владу за допомогою ірландських військ. Але для більшості парламентарів особа короля залишалася священною. Майже ніхто з тих, хто у 1642 р. розпочинав боротьбу з короною, не наважився підтримати рішення про суд над Карлом I.

Тоді 6 грудня 1648 р. полковник Томас Прайд (колишній вожчик) став біля входу до зали засідань Палати громад і не дозволив увійти до неї депутатам-пресвітеріанам, які прагнули порозумітися з королем («прайдова чистка»). Тих декілька десятків найнадійніших депутатів-індепендентів, які залишилися і ухвалили рішення про суд над королем, почали називати «Охвістям Довгого парламенту».

Процес над королем тривав декілька днів. Жоден суддя в Англії не взявся сформулювати обвинувачення для монарха. На це погодився правник Ісаак Доріслау, який вже багато років жив у Голландії. Карлу висунули звинувачення у зраді. Його кваліфікували як ініціатора та натхненника «протиприродних, жорстоких і кривавих війн», звинуватили у «у всіх зрадах, вбивствах, грабежах, пожежах, збитках і лихах», які мали місце під час цих війн. У відповідь Карл, який відмовився від захисту, категорично заявив, що піддані не мають права судити свого короля, та виступив з апологетикою власних поглядів на королівську владу. 29 січня Карлу було винесено смертний вирок, а наступного дня, 30 січня 1649 р., його було страчено у Вайтхоллі.

Олівер Кромвель з цього приводу сказав: «Ми скинули тирана у такий спосіб, про який християни наступних століть будуть згадувати з повагою, а тирані – з жахом». Але для тогочасної Європи ця подія перетворилася на справжній жах. Для феодального суспільства насильницька смерть короля була знайомим явищем, але зазвичай монарх або гинув у бою, або вбивство відбувалося таємно. Вперше страта відбулася за вирокком суду, на очах підданих. У відповідь провідні європейські країни розірвали дипломатичні стосунки з Англією, а Шотландія проголосила королем сина Карла I. Ісаак Доріслау того ж року був вбитий під час обіду шотландськими роялістами, і цей вчинок був схвально зустрінутий суспільством.

Страта короля призвела до встановлення в Англії республіканської форми правління з однопалатним парламентом – індепендентської республіки (1649–1653). Переможці не стали проводити нові вибори до представницького органу, навіть не відновили попередній склад Довгого парламенту. Всю владу в своїх руках зосередило його «охвістя». З тієї сотні осіб, що залишилися після «прайдової чистки», засідання відвідували приблизно 50–60 депутатів.

Законодавча і виконавча влада формально були розмежовані. Остання належала Державній раді, що мала щорічно обиратися парламентом, але фактично три чверті її складу становили знов-таки депутати «Охвістя». Таким чином, уся влада у державі опинилася у руках кількох десятків осіб. До того ж, у Державній раді найбільшим впливом користувалися «гранди», як під час революції звикли називати вище офіцерство на чолі з Кромвелем. «Охвістя» одразу почало здійснювати кроки, спрямовані на зміцнення власних позицій: після проголошення республіки була ліквідована Палата лордів, згодом скасована англійська церква. Соціальна база індепендентської республіки була дуже вузькою, режим був відірваний від основної маси населення й не користувався його підтримкою. Політика «Охвістя» мала олігархічний характер – півсотні корумпованих депутатів, тісно пов'язаних під час революції з фінансистами лондонського Сіті, проводили політику передусім в інтересах торгово-фінансової буржуазії та нового дворянства.

Дуже швидко англійці повністю зневірилися в індепендентській владі, що не виправдала їхніх сподівань на виведення економіки країни з кризи. По суті, крім вищезазначених суспільних груп, усі інші верстви населення жили гірше, ніж за часів монархії. Так, ціни на хліб у 1650-х рр. зросли у півтора рази порівняно з часами Стюартів. Не лише не припинилась, а отримала новий поштовх практика огороджування (процес обезземелення англійського селянства шляхом перетворення общинних земель на приватні), а отже, не було здійснено ніяких кроків для розв'язання аграрної проблеми. Навпаки, небачених раніше масштабів набули земельні спекуляції, що живилися за рахунок масової конфіскації земель переможених «кавалерів» та маєтностей, вилучених у католиків як штрафи. Нове дворянство, яке почало формуватися за доби Тюдорів, значно збагатилося внаслідок революції. Англійці дуже

розраховували на зменшення податкового тягаря й ліквідацію акцизних зборів, за рахунок яких фінансувалася «Армія нового зразка». Але на заваді реалізації цих прагнень опинилися інтереси генералітету, а «Охвістя», швидко втрачаючи підтримку суспільства, не могло собі дозволити протистояння з «грандами».

Продаж та перепродаж землі захопив не лише буржуазію та нове дворянство. Вище офіцерство також не утрималося від спокуси залучитися до земельних спекуляцій. «Охвістя», щоб забезпечити лояльність «грандів», охоче наділяло їх володіннями, що приносили величезні прибутки. Зокрема, маєтності з фонду конфіскованих земель отримали Ферфакс і Кромвель. Останньому, наприклад, був переданий королівський палац Вайтхолл, а після перемог над шотландцями ще й колишня літня резиденція англійських монархів – палац Гемптон-Корт.

Офіцерський корпус, активно залучаючись до земельних спекуляцій, не гребував навіть скупкою за безцінь боргових зобов'язань, якими парламент розраховувався з солдатами і які надавали право останнім на отримання ділянки з фонду конфіскованих земель. Частина армійських командирів зосередила у своїх руках завдяки такій діяльності значні земельні ресурси. Отже, за роки громадянських війн армійське командування значно покращило своє майнове становище за рахунок масового розпродажу церковних і королівських земель.

Зовнішня політика «Охвістя» мала агресивний характер. За доби індепендентської республіки та у наступні роки протекторату революційна Англія завоювала Ірландію (1649–1652), підкорила Шотландію (1650–1651) та об'єднала їх в єдину державу; розв'язала торговельну війну з Голландією, досягла певних успіхів у боротьбі за колоніальні володіння з Іспанією. Не в останню чергу агресивність зовнішньої політики Англійської республіки пояснюється страхом владної верхівки перед армією. Її утримання вимагало значного і постійного фінансування, а розпустити її і позбавитись своєї єдиної опори «Охвістя» не могло. Депутати намагалися тримати власні збройні сили за межами країни, вирішуючи одночасно і власні економічні інтереси.

Крім того, війна з Ірландією надала можливість англійській владі позбутися радикалів, які мали вплив в армійських частинах. Левелери, незадоволені політикою «Охвістя», навесні 1649 р. зробили спробу обернути ситуацію на свою користь і підняли у ряді армійських гарнізонів повстання. Кромвель швидко придушив виступи, а частини, де позиції левелерів були найсильнішими, направив в Ірландію. Після закінчення кампанії значна частина солдатів в Англію не повернулася, а залишилися жити в Ірландії на землях, конфіскованих у місцевого населення. Також швидко і без вагань влада покінчила з іншими радикальними течіями, зокрема дігерами (від англ. «to dig» – копати), які закликали бідняків спільно обробляти общинні землі й почали організовувати поселення на незайнятих землях.

Завоювання Ірландії революційною Англією проводилося дуже жорстокими методами і на століття зіпсувало англійсько-ірландські стосунки. Кромвель як послідовний пуританин зневажав католиків і не співчував їм. Він наказав фізично знищувати гарнізони фортець, які були захоплені англійцями. Так, у місті Дрогеда були винищені майже 3 тис. захисників. Кромвель зізнавався, що живими там залишилося близько 30 осіб. Потім така ж доля спіткала фортецю Вексфорд, де було вбито майже 2 тис. осіб. Значна кількість ірландців була відправлена до Нової Англії та обернена в рабство. Після англійського завоювання населення острова скоротилося майже вдвічі. Приблизно дві третини земельних ресурсів Ірландії перейшли до нових власників. Частина цих земель була розподілена між солдатами кромвелівської армії, частина – збагатила офіцерство та нове дворянство, а частина – опинилася в руках фінансистів лондонського Сіті, що вже декілька років «заочно» скуповували ділянки в Ірландії за дуже низькими цінами, розраховуючи на підкорення острова.

Олівер Кромвель брав безпосередню участь в ірландській кампанії в 1649–1650 рр., але згодом, залишивши свого зятя Генрі Айртгона закінчувати завоювання острова, повернувся до Англії для боротьби з шотландцями, що продовжували вважати Стюартів своїми монархами

і розглядали старшого сина страченого короля як законного спадкоємця престолу. Після згоди принца Карла на низку принципових вимог, у тому числі й визнання ним пресвітеріанської церкви, він був коронований у Сконському аббатстві – місці традиційної коронації шотландських монархів.

Карл на чолі шотландської армії зробив спробу повернути собі батьківську спадщину, але зазнав поразки. Кромвель отримав дві перемоги у цій війні – при Денбарі (вересень 1650 р.) і Вустері (вересень 1651 р.), після чого опір роялістів було остаточно зламано. Від смерті Карла врятувало лише те, що в англійському суспільстві залишалася сильною повага до інституту монархії. Декілька тижнів після поразки принц переховувався в Англії й лише у середині жовтня зміг сісти на корабель у Брайтоні й вирушити в еміграцію. Англія, Шотландія та Ірландія об'єдналися в одну державу.

У свою чергу, війна з протестантською Голландією була викликана економічними інтересами правлячої верхівки. У 1652 р. «Охвістя» ухвалило «Навігаційний акт», який дозволяв завозити в Англію товари лише на англійських кораблях або на кораблях країн-виробників. Закон боляче вдарив по економіці Голландії, яка мала сильний флот і займала провідні позиції у міжнародній посередницькій торгівлі, а отже, була головним конкурентом англійському купецтву. «Навігаційний акт», а також низка провокацій призвели до англійсько-голландської війни, з якої індепендентська республіка завдяки вдалим діям свого флоту на чолі з адміралом Робертом Блейком вийшла переможцем. Англія зміцнила своє панування у водах Ла-Маншу.

Незважаючи на успіхи зовнішньої політики, режим «Охвістя» все більше втрачав довіру різних верств населення. Військові витрати погіршували економічну ситуацію, а можливостей виправити ситуацію «Охвістя» не мало. Тим не менше, воно не бажало випускати владу зі своїх рук й усіма силами чинило спротив новим виборам. Врешті-решт під тиском армійської верхівки і особисто Кромвеля депутати призначили вибори на листопад 1654 р. Водночас парламентарі у пошуках шляхів збереження свого перебування при владі дійшли до того, що вирішили прийняти закон про власне автоматичне депутатство у всіх наступних парламентах.

20 квітня 1653 р. на засідання, де відбувалося обговорення документу, прийшов сам Кромвель разом з невеликим загоном мушкетерів. Переконавшись, що домовитися з корумпованим «Охвістям» неможливо, він розігнав депутатів і наказав замкнути двері каплиці св. Стефана, де відбувались засідання Палати громад. «Довгий парламент», скликання якого стало початком Англійської революції, було розпущено. У той самий день Кромвель розігнав і Державну раду.

Були проголошені вибори до нового парламенту, але було зроблено все можливе, щоб його склад виявився «правильним» і лояльним до армійської верхівки. Формально депутатів мали висувати церковні громади, тому здебільшого до нього потрапили пуританські проповідники та лідери цих громад. Крім того, всі кандидати пройшли через затвердження генералітетом і сумнівні кандидатури були відсіяні. Отже, парламент був не стільки обраний, скільки призначений. Усього він нараховував 140 депутатів, за що був прозваний «Малим», або «Бербонським» (від імені Прейзгода Бербона, який був його одним з найактивніших діячів).

Тим не менше, він проіснував усього п'ять місяців і був розпущений. Як з'ясувалося, депутати не бажали бути інструментом військових задля досягнення їхніх цілей. Серед депутатів виділилася група фанатично налаштованих пуритан, які розглядали свою діяльність як свого роду місію, спрямовану на побудову «Царства Божого» в Англії. Дуже швидко цей «парламент святих», як його прозвали сучасники, викликав роздратування й у середовищі військових, і у суспільстві. Заходи, які здійснювали «святі», не сприяли подоланню кризових явищ в економіці та заспокоєнню суспільства, а деякі з них (як, наприклад, ліквідація церковного шлюбу і запровадження замість цього громадянської церемонії) тільки підживлювали консервативні настрої.

Дуже швидко після початку роботи нового парламенту революційна верхівка переконалася, що депутати-проповідники не лише не підлягають контролю, але й стають небезпечними.

Кромвель та інші «гранди» завжди прискіпливо слідували за тим, щоб під час проведення реформ не зачіпалися права власності. Вони небезпідставно побоювалися, що «святі» у своєму релігійному фанатизмі зачеплять також їхні статки. Коли у грудні 1653 р. парламент розпочав обговорення перспективи ліквідації церковної десятини, «гранди» побачили у цьому загрозливій тенденції та організували його «саморозпуск». Консервативна частина парламенту разом з вищим офіцерством звернулася до Кромвеля з проханням взяти владу в свої руки. Через кілька днів, 16 грудня 1653 р., Олівер Кромвель був проголошений лордом-протектором (тобто вищим захисником) Англії, Шотландії та Ірландії.

Юридичне оформлення режим протекторату (1653–1658) отримав у документі, написаному групою офіцерів і названому «Знаряддя управління», за яким Кромвель отримав диктаторські повноваження, хоча формально Англія залишилася парламентською республікою. Законодавча влада належала однопалатному парламенту та лорду-протектору. Між сесіями Кромвель мав право видавати накази, які прирівнювалися до парламентських актів. Представницький орган мав обиратися на підставі високого майнового цензу (для виборців річний прибуток мав становити не менше 200 фунтів стерлінгів). Виконавча влада належала Кромвелю та Державній раді. Остання складалася з восьми цивільних і семи військових діячів, які призначалися пожиттєво. Лорд-протектор мав дуже великі повноваження: контролював внутрішню і зовнішню політику, а також був верховним головнокомандувачем. Отже, у революційній Англії запанував режим військової диктатури.

Тим не менше, політикум намагався забезпечити формальне існування республіканських інститутів, не в останню чергу через необхідність фінансування армії. Агресивна зовнішня політика коштувала дорого, і генералітет сам постав перед традиційною проблемою англійських монархів – нестачею коштів. Кромвель ще двічі ініціював парламентські вибори, сподіваючись, що кожний наступний парламент буде лояльнішим за попередній. Але вплинути на настрої депутатів йому не вдалося.

Перший парламент протекторату розпочав роботу у вересні 1654 р. У виборах взяла участь обмежена кількість виборців: з одного боку, діяв високий майновий ценз, з іншого, – ті, хто в минулому воював на боці ворогів парламенту, були позбавлені права голосу. І хоча сам Кромвель одразу виключив зі складу представницького органу найпалкіших прибічників республіканського устрою, консервативна більшість, тим не менше, виявила непокору і вдалася до кроків, які йшли врозріз з інтересами армійської верхівки. Зокрема, парламентарі розпочали обговорення перспективи скорочення армії та зменшення її фінансування. У відповідь Олівер Кромвель розпустив парламент.

Вибори до наступного парламенту (1656–1658) були проведені під наглядом генерал-майорів, які пообіцяли лорду-протектору цього разу не допустити обрання до Палати громад радикальних елементів. Сам Кромвель знову не дав можливість працювати у парламенті майже чверті обраних депутатів. Але зневіра суспільства у спроможності пуританської влади виправити ситуацію та незадоволення правлінням генерал-майорів були настільки сильними, що і серед депутатів, що пройшли крізь прискіпливий відбір, опинилося багато критиків режиму протекторату.

На падіння авторитету революційної влади впливало те, що Кромвель не дуже опікувався питанням економіки. Він навіть не припинив практику огорожування, яку критикував, коли сам був парламентарем. Якихось суттєвих зрушень в економічній сфері протекторат не приніс. Зовнішня політика, як і раніше, була спрямована на колоніальні загарбання та задоволення інтересів і потреб армії. Англіїці змогли у 1654 р. відвоювати у Іспанії острів Ямаїку, а у 1658 р. захопити порт Дюнкерк у Фландрії і нарешті отримати базу на континенті. Але військові видатки були настільки обтяжливими, що навіть фінансисти Сіті, що саме і збагачувалися на цих війнах, відмовили Кромвелю у кредиті.

Суспільне незадоволення викликала система місцевого урядування, запроваджена Кромвелем. Ані «Охвістя», ані лорд-протектор не зайнялися впритул проблемою відновлення традиційної англійської системи місцевої влади, порушеної революцією. Натомість Кромвель поділив країну на 11 округів і запровадив інститут генерал-майорів, які очолили ці округи. У руки своїх ставлеників Кромвель не лише передав широкі повноваження у галузі цивільного і військового управління, але й зобов'язав їх слідувати за дотриманням норм пуританської моралі.

У країні запанував похмурий диктаторський режим. Були заборонені традиційні розваги англійців – парі, кінні перегони, боротьба й усі види спорту, азартні ігри, були зачинені паби, припинена традиція народних гулянь, навіть було заборонено святкування Різдва. За публічну лайку було запроваджено систему штрафів, діяв закон (увалений ще «Охвістям») про смертну кару за подружню зраду (втім, він майже не застосовувався). Не дивно, що другий парламент протекторату, попри лояльність та поміркованість, жадавав від Кромвеля скасування ненависного англійцям інституту генерал-майорів.

Тим не менше, від цього парламенту у березні 1657 р. Кромвель отримав пропозицію коронуватися на Олівера I і заснувати власну династію. Мотивів, якими керувався політиком у цей момент, було декілька. Крім посилення у суспільстві консервативних настроїв і співчутливого ставлення до монархії загалом (адже Карла I стратили вісім років тому, а життя не покращилося), постала також проблема майбутнього протекторату. Революційна верхівка і суспільні групи, яким революція принесла статки і вплив, не могли не розуміти, що режим протекторату повністю концентрувався навколо особистості Олівера Кромвеля, а той наближався до свого шістдесятиріччя. Але не меншу вагу мали й міркування, що повноваження лорда-протектора нічим не обмежені, тоді як короля англійське суспільство вже навчилося контролювати.

Від корони Кромвель був змушений відмовитися під тиском антироялістських настроїв в армії – своїй єдиній опорі – та спротиву генералітету. Натомість він схвально сприйняв ідею запровадження спадкового протекторату. У червні 1657 р. була ухвалена нова конституція. Титул протектора Англії, Шотландії та Ірландії перетворився на спадковий у родині Кромвеля. Своїм безпосереднім спадкоємцем він призначив сина Ричарда. Крім того, була відновлена діяльність Палати лордів (титулатуру лордів революція не скасувала), до якої входили декілька десятків осіб, призначених пожиттєво особисто протектором.

Отже, пройшовши через громадянські війни, страту короля, олігархічну індепендентську республіку й військову диктатуру режиму протекторату, Англія зробила крок на шляху до реставрації монархії. До речі, навіть цей найлояльніший до Кромвеля парламент викликав незадоволення протектора і був розпущений навесні 1658 р. після того, як депутати висловились проти повноважень відновленої верхньої палати. Таким чином, усі три спроби отримати слухняний парламент закінчилися невдало. Режим протекторату, за висловом В. Черчилля, являв собою «спробу консервативної альтернативи абсолютизму», але врешті-решт виродився у відкриту військову диктатуру. Цей режим виявився несумісним з парламентаризмом, навіть обмеженим і керованим.

Олівер Кромвель помер 3 вересня 1658 р. Наступним лордом-протектором було проголошено його сина Ричарда Кромвеля. Але при владі він утримався трохи більше ніж півроку. Не бажаючи перетворитися на маріонетку військових, Ричард зробив спробу скликати новий парламент. Але йому бракувало політичного і військового талантів батька. Від парламенту Ричард не отримав стабільної підтримки, а генералітет перестав йому довіряти. Під тиском військових у травні 1659 р. він зрікся посади лорда-протектора.

Англія занурилась у боротьбу між різними політичними угрупованнями. У жовтні 1659 р. один з творців «Знаряддя управління» генерал Джон Ламберт розігнав черговий парламент

і спробував встановити власну диктатуру. Йому на заваді встав генерал Джордж Монк, який відмовився визнати диктатуру Ламберта. Монк рушив з військами до Лондона, заарештував Ламберта і ліквідував заколот. Одночасно він звернувся до сина страченого Карла I, який жив у еміграції в голландському місті Бреда, з пропозицією коронуватися на певних умовах. Карл погодився й підписав «Бредську декларацію» – документ, в якому пообіцяв віротерпимість, співробітництво з парламентом та вирішення всіх суперечливих питань за його участі, а також амністію тим, хто боровся з його батьком, окрім безпосередньо винних у страті Карла I.

За сприяння генерала Монка було обрано Конвент (установчий парламент) для вироблення основ конституційного устрою королівства, який скасував усі рішення «Довгого парламенту», ухвалені після того, як король залишив Лондон на початку 1642 р. (тобто формально не підписані Карлом I), а також документи часів Республіки та Протекторату. 23 квітня 1661 р. відбулася урочиста коронація Карла II. Були оголошені вибори до нового парламенту, які пресвітеріани програли, а сам парламент завдяки переважанню у ньому роялістськи налаштованих депутатів отримав назву «Кавалерського».

Таким чином, Англійська буржуазна революція закінчилася реставрацією монархії Стюартів, але прерогативи короля були значно обмежені, а фінансова база монархії підірвана. Відновлення інституту королівської влади не призвело до поновлення феодального землеволодіння й обов'язкових феодальних платежів сеньйору, в тому числі й королю, розмір і джерела утримання якого почав визначати парламент. Таким чином, свої завдання революція вирішила: в Англії були ліквідовані феодальні пережитки, які стримували економічний розвиток, що дало могутній поштовх для розвитку ринкових відносин. Водночас реакція англійців на реставрацію монархії засвідчила, що у суспільстві залишилися досить міцні консервативні настрої.